

STRATEGISCH ZETTEN.
DE EERSTE DRUK VAN DE STATENVERTALING GELEZEN ALS
PRODUCT VAN DE BOEKINDUSTRIE

Peter VAN DER COELEN, Feike DIETZ, Annerieke SCHREUDER &
Els STRONKS*

Abstract – This article discusses the iconic status of the Dutch *States Bible* – first published in 1637 – from a paratextual perspective, to argue that this bible translation was not only produced to serve as a theological and linguistic landmark, but was also to make a lasting impression on the book market. By analysing the decorative initials in the first edition as paratexts, we acclaim that these initials in particular served as eye-catchers. By reconstructing the production process we aim to chart the motifs behind the applications of these initials. We argue that these initials were added as a response to commercial and paratextual developments on the international book market. Dutch Reformed *mores* with regard to the use of illustrations in religious texts were ignored in service of the desired effect to impress, and to produce a book that was equal to for instance the English *King James Bible*.

De eerste druk van de Statenvertaling wordt tot op heden vooral gezien als een geslaagde realisatie van gereformeerde theologische en taalkundige ambities (De Bruin & Broeyer 1993, 239 e.v.; Van der Sijs 2005). Een team van zes vertalers en vier revisoren, aangesteld na de Synode van Dordrecht (1618-1619), wist een tekst te produceren die binnen twintig jaar als de meest gezaghebbende bijbelvertaling aanwezig was in veel Noord-Nederlandse huishoudens, en bovendien invloed uitoefende op de ontwikkeling van het Standaardnederlands (Exalto 2011, 94; De Bruin & Broeyer 1993, 327; Van Miert 2015, 409). Dat dat allemaal ook anders had kunnen lopen,

* Peter van der Coelen is als conservator Prenten en tekeningen verbonden aan het Museum Boijmans Van Beuningen (adres: Museum Boijmans Van Beuningen, Museumpark 18-20, NL 3015 CX Rotterdam; e-mail: coelen@boijmans.nl). Feike Dietz is docent-onderzoeker Vroegmoderne letterkunde bij de opleiding Nederlands van de Universiteit Utrecht (adres: Universiteit Utrecht, Trans 10, Kamer 1.64, NL 3512 JK Utrecht; e-mail: f.m.dietz@uu.nl); Annerieke Schreuder deed in het kader van haar master Middeleeuwen en Renaissancestudies onderzoek naar de Statenbijbel en werkt momenteel als docent aan het Van Lodensteincollege (anneriekeschreuder@outlook.com). Els Stronks is hoogleraar Vroegmoderne Nederlandse letterkunde bij het departement Talen, Literatuur en Communicatie van de Universiteit Utrecht (adres: Universiteit Utrecht, Trans 10, Kamer 2.43, NL 3512 JK Utrecht; e-mail: e.stronks@uu.nl). De auteurs danken John Tholen, Paul Dijkstra, Jetze Touber en de referenten van *Spiegel der Letteren* voor hun bruikbare commentaar op eerdere versies van deze tekst.

blijkt wel uit het Engelse voorbeeld waarnaar de Statenvertaling gemodelleerd was, de *King James Bible* uit 1611. Die vertaling werd in de eerste halve eeuw na zijn bestaan nauwelijks geciteerd, zelfs niet door predikanten die eraan hadden meegewerkt (Hamlin e.a. 2012).

In dit artikel benaderen wij de Statenvertaling als product van de boekenmarkt – meer dan als theologisch of taalkundig hoogstandje. De vergelijking met de *King James Bible* – maar ook met eerdere ‘staatsbijbels’ in vroegmodern Europa, zoals de Zweedse *Gustav Vasas Bibel* (1541) en de Boheemse *Bible Kralická* (gedrukt tussen 1579-1593) (Van Miert 2015, 411) – helpt ons te begrijpen hoe de Statenvertaling in de (internationale) boekenmarkt werd gezet en waarom dat op die manier gebeurde.

We analyseren hier met name de decoratieve initialen die de eerste druk van de Statenvertaling opluisteren. Sommige van die beginletters zijn versierd met scènes uit de bijbel (‘gehistorieerde initialen’), andere alleen met ornamenten (‘geornamenteerde initialen’). Deze decoratieve initialen interpreteren we als blijk van een bewuste culturele en commerciële strategie die tot doel had de Statenvertaling als boek indruk te laten maken. De ambitie om niet onder te doen voor internationale voorbeelden was bij de productie van de Statenvertaling tot op zekere hoogte belangrijker dan de gereformeerde terughoudendheid in het toepassen van geloofsbeelden. Het doel – statusverhoging van de Statenvertaling – heiligde de inzet van strategische typografische middelen die op die markt van waarde waren.

We benaderen de decoratieve initialen in dit artikel als ‘parateksten’. Daarmee werken we binnen het toonaangevende analysekader van de Franse literatuurwetenschapper Gérard Genette. De huidige belangstelling voor parateksten in het internationale onderzoek naar de vroegmoderne literatuur en boekcultuur hangt samen met een bredere interesse voor het boek als drager van een tekst. In dat bredere kader worden bijvoorbeeld materiële eigenschappen van boeken en de rol die deze spelen in receptieprocessen, van belang geacht: welke verbanden zijn er tussen materiaalkeuzen en publieksgerichtheid, en hoe worden lezers gestuurd door de manier waarop een boek is vormgegeven (cf. Smith & Wilson 2011)? Tegen dezelfde achtergrond zijn ook parateksten van belang, zeker in het geval van religieuze boeken. Het zijn vaak parateksten die een confessionele kleuring en sturing bevatten en zo zicht geven op het beoogde publiek van een boek. Voor de Nederlandse vroegmoderne context werden religieuze parateksten bekeken door onder anderen August den Hollander en Wim François (Den Hollander e.a. 2003; François 2008). Den Hollander liet in een artikel over zestiende-eeuwse bijbels zien dat deze boeken juist vanwege hun parateksten werden verboden: voorwoorden, introducties boven hoofdstukken,

margeteksten, indexen golden bij uitstek als kettters en verdacht (Den Hollander 2003). Enkele recente internationale studies belichten de commerciële functie die religieuze parateksten ook konden hebben. Bestudering van die parateksten levert zicht op slimme uitgeefstrategieën. Vaak blijken de commerciële mechanismen van de boekenmarkt meer nog dan de morele of religieuze overtuigingen van drukkers of makers doorslaggevend geweest in het op de markt brengen van boeken. Maclean introduceerde de invalshoek van parateksten als marktstrategieën in zijn *Scholarship, Commerce, Religion* (Maclean 2012, 124-131). Andrew Pettegree's *Brand Luther* liet daarna zien dat de paratekst een belangrijk instrument was om Luthers teksten voor een zo groot mogelijk publiek aantrekkelijk te maken (Pettegree 2015).

Terwijl het bestaand onderzoek naar religieuze parateksten zich doorgaans concentreert op *tekstuele* elementen, analyseren wij in dit artikel decoratieve initialen in de Statenvertaling als parateksten. We duiden ze als elementen die meer vertellen over de strategieën waarmee dit boek in de markt werd gezet dan over de specifieke confessionele sturing waarmee deze bijbel werd vervaardigd. Hoe strategisch de productie van de Statenvertaling ook was in het positioneren van het gereformeerde geloof en de gereformeerde kerk in de Republiek: de initialen laten zien dat de mechanismen van de vroegmoderne boekenmarkt ook een belangrijke rol speelden in het productieproces. Wij laten ons in onze analyses inspireren door het werk van Peter Stallybrass, die initialen benadert als organiserende en betekenisgevende elementen (Stallybrass 2011). Ook zijn we schatplichtig aan de analyses van Gutjahr en Benton, in hun *Illuminating Letters: Typography and Literary Interpretation*. Gutjahr en Benton leggen in die bundel de effecten bloot van de typografie op de interpretatie van teksten, zoals Gutjahr dit ook deed met betrekking tot de *King James Bible* (Gutjahr 2001, 17). Zij duiden die effecten in Michel de Certeau's termen als 'strategies of cultural production': strategieën waarmee cultuurproducenten de 'tactics of cultural consumption' proberen te sturen (zie ook McKenzie 2002). Waar Gutjahr en Benton zich in de eerste plaats richten op literaire, interpretatieve effecten van typografie, gaat het ons om de culturele werking en de marketingeffecten: welke keuzes, opvattingen en motieven van zowel de opdrachtgever (de gereformeerde kerk, en uiteindelijk de Staten-Generaal) als de uitvoerder (uitgever Machteld van Wouw, en uiteindelijk drukker Paulus Aertsz. van Ravesteyn) gaan schuil achter het gebruik van decoratieve initialen in de Statenbijbel, en welke effecten beoogde men daarmee te bereiken als het ging om de promotie van de Statenvertaling als boek?

Om onze vragen te beantwoorden, gebruiken wij autografen (correcties van de revisoren bij de proefvertaling) en nog niet eerder voor dit doel

systematisch bestudeerde drukproeven uit het archief van de Hervormde Kerk.¹ Voor zover mogelijk betrekken we in dit onderzoek ook informatie over het gebruik van versierde initialen onder Europese drukkers in de vroegmoderne periode. De mogelijkheden zijn op dit punt echter beperkt, omdat in boekhistorisch onderzoek initialen niet of nauwelijks zijn betrokken.² Uit wat er bekend is, kunnen we afleiden dat initialen soms door drukkers gedeeld werden. Selleslach beschrijft bijvoorbeeld hoe Christoffel Plantijn in de jaren voor 1572, toen hij er alles op alles zette om de polyglotte *Biblia Regia* te produceren, sets met initialen uitleende aan Antwerpse collega's om gezamenlijk drukwerk te produceren waarmee hij de kostbare bijbeluitgave kon financieren (Selleslach 2011, 150).³ Pionierswerk van boekwetenschapper Dijstelberge in het project Ursicula heeft duidelijk gemaakt dat er zelfs internationale netwerken en samenwerkingsverbanden tussen vroegmoderne drukkers bestonden. Drukkers leenden hun lettercorpora, ornamenten en ook sierinitialen om financiële redenen aan elkaar uit, in veel gevallen zelfs over landsgrenzen heen (Dijstelberge 2007). Maar die netwerken zijn op dit moment slechts fragmentarisch in kaart gebracht.

Hoewel we op sommige punten dus minder empirische bewijzen kunnen presenteren dan we zouden willen, kunnen we dankzij onze nieuwe bronnen en het analysekader wel degelijk nieuw licht werpen op de dynamiek tussen theologische en commerciële afwegingen in het productieproces van de Statenbijbel. Bestaand onderzoek naar de productie van de eerste druk van de Statenvertaling laat met name de regie zien die kerkelijke vertegenwoordigers op de Synode van Dordrecht voerden. Ze ondervroegen Engelse afgevaardigden met als doel van hen te leren hoe de *King James Bible* (1603-1611) in nauwe samenwerking tussen kerk, staat en drukker tot stand was gekomen (Van Miert 2015). Ze verzochten de Staten-Generaal uiteindelijk met succes om de productiekosten van de Statenvertaling op zich te nemen (Nauta 1937).

¹ De documenten werden bewaard in een kist die eeuwenlang op gezette tijden geïnspecteerd werd om te zien of de inhoud ongeschonden was. Het inspectieproces is inmiddels verleden tijd en de kist heeft een plek gekregen in de vaste opstelling van Museum Catharijneconvent in Utrecht. De documenten uit de kist bevinden zich in het archief van de Hervormde Kerk, ondergebracht in Het Utrechts Archief (zie voor de geschiedenis van deze kist voor hij aan Utrecht werd overgedragen: De Bruin & Broeyer 1993, 320-322).

² Zie bijvoorbeeld Van Rossem 2014, hoofdstuk 3, waar lettertypes en ornamenten worden behandeld, maar initialen buiten beschouwing blijven. Met dank aan Paul Dijstelberge voor het verstrekken van informatie over het gebruik van versierde initialen.

³ Sinds 2011 is een database beschikbaar die het mogelijk maakt de productie van onder anderen Plantijn op het gebruik van initialen te doorzoeken: http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?id_isad=412841.

Het productieproces was echter, zo laten wij zien, meer dan een theologisch krachtenspel. De vertalers – die eerst het octrooi hadden – deden hun rechten over aan de stad Leiden. De octrooirechten werden vervolgens voor een periode van vijftien jaar verkocht aan de landsdrukker Machteld van Wouw in Den Haag, op voorwaarde dat de bijbel in Leiden gedrukt zou worden. Van Wouw gunde de opdracht aan de drukker Paulus Aertsz. van Ravesteyn, die daarvoor van Amsterdam naar Leiden moest verhuizen (De la Fontaine Verwey 1976, 88-93). Van Ravesteyn was uitermate gemotiveerd om deze uitgave te verzorgen. We weten dat hij vanwege de Statenvertaling ruzie had gemaakt met concurrenten en instanties, omdat hij de als lucratief bekend staande handel in een bijbel niet mis wilde lopen (Borst e.a. 1998, 340). Dat de keuze op hem viel, had minder met religieuze dan met praktische overwegingen te maken. Van Ravesteyn had al twintig jaar ervaring met het drukken van bijbels en hij had ook al een herdruk van een verslag van de Synode van Dordrecht uitgegeven (*Oordeel des Synodi Nationalis* 1628).⁴ Maar vooral van belang lijkt de opvallende kwaliteit van zijn drukwerk. Van Ravesteyn is weliswaar minder beroemd geworden dan collega-drukkers als Willem Jansz. Blaeu en Johannes Janssonius, maar deed beslist niet voor hen onder, aldus Dijstelberge: ‘Het papier is altijd van de beste kwaliteit, het drukwerk onberispelijk, de letters modern en onbeschadigd, de sierinitialen uniek’ (Dijstelberge 2011, 146-147). Van Ravesteyn investeerde veelvuldig in kostbare, nieuwe illustratiereeksen met opvallend mooi gedecoreerde initialen die in iconografisch opzicht afweken van alles wat er voor de rest in de Republiek te vinden was (Dijstelberge 2007, 35). Toen de plannen voor de Statenbijbel gesmeed werden, had Van Ravesteyn met de *Reken-konst vande groote see-vaert* (Abraham Cabeliau, 1617) net een knap staaltje werk geleverd, met hoogwaardige houtsneden, zorgvuldig zetwerk en kwalitatief hoogstaande sierinitialen. Zijn *Friesche lust-hof* (1621), prachtig uitgevoerd met gedetailleerde illustraties, opvallende initialen en notenbalken, was een volgend hoogtepunt [afb. 1].

Vanuit zijn erkende expertise als drukker kon Van Ravesteyn ertoe besluiten om van de Statenvertaling een technisch hoogstandje te maken, dat met decoratieve initialen een prestigieuze aanblik kreeg en lezers handvatten gaf om structuur en samenhang aan te brengen in de tekst. Omdat die aanpak, geworteld in buiten- en binnenlandse voorbeelden, de bijbel een monumentale status op de boekenmarkt verleende, namen herdrukkers van de Statenbijbel ook het gebruik van initialen over.

⁴ Eerste druk bij Isaac Canin (1619), die in 1621 ook de *Acta* van de Synode drukte.

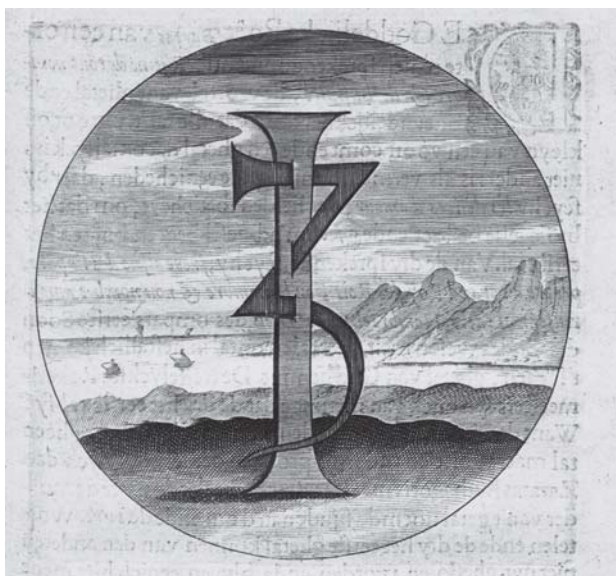
Afbeelding 1: D-initiaal, in: Jan Jansz. Starter, *Friesche lust-hof; beplant met verscheide stichtelyke minne-liedekens*. Amsterdam, P.A. van Ravesteyn, 1621, fol. **r. © Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 12 L 6.

De gereformeerde *mores* en het Statenbijbelproject

Tijdens de Synode van Dordrecht werd het illustreren van de beoogde Statenvertaling niet ongereguleerd gelaten. De relatie tussen religie en beeld was gedurende de Reformatie zozeer inzet geworden van confessionele conflicten dat hier een gevoelige kwestie op tafel lag (Jonckheere 2016). Veel protestanten namen het tweede bijbelse gebod – ‘Gij zult u geen gesneden beeld maken’ – zo letterlijk dat zij zich ook verzetten tegen het gebruik van geloofsbeelden in religieuze literatuur (Stronks 2011, 3-30). Onder gereformeerden in de Republiek was zeker sprake van een streng regime. Hun voorman Gisbertus Voetius liet zich in de jaren 1630 meermaals uit tegen het omarmen van de katholieke beeldcultuur in gereformeerd drukwerk (Stronks 2010), en die institutionele dwang leidde tot censuur van bovenaf, maar ook tot zelfcensuur. De uitgever Zacharias Heyns verving bijvoorbeeld – toen hij zich in 1620 aan religieuze emblemen waagde, wat in protestantse kringen al een zeldzaamheid was – katholieke, traditionele verbeeldingen van de Drie-eenheid door een zelfverzonnen symbool waarin hij elke associatie met het katholieke voorbeeld angstvallig vermeed (Stronks 2008) [afb. 2].

Protestantse bijbels voor de Noord-Nederlandse markt, geproduceerd na de val van Antwerpen in 1585, bevatten – mogelijk in Geneefse traditie – nauwelijks afbeeldingen. Uitzonderingen waren meer ‘technische’ afbeeldingen: landkaarten en een plattegrond van de tempel in Jeruzalem (Rosier 1997, I, 47). Onderzoek naar de productie van geïllustreerde geloofsliteratuur in Noord-Europa in de zeventiende eeuw liet zien dat de Noord-Nederlandse gewoonte om bijbels niet of nauwelijks van illustraties te voorzien internationaal gezien niet zo gebruikelijk was en dat er in Duitsland en Engeland meer ruimte voor bestond (Dietz e.a. 2014, 2-6).

De voorzichtige houding ten aanzien van het toepassen van geloofsbeelden in religieuze literatuur klinkt door in de afspraken rond de productie van de

Afbeelding 2: Symbool van de Drie-eenheid, in: Zacharias Heyns, *Emblemes Chrestienes et Morales*. Rotterdam, P. van Waesberge, 1625, fol. B2r. © Universiteitsbibliotheek UvA, Amsterdam, OTM: O 62-214.

Statenvertaling. Er werd formeel vastgelegd dat ‘men in de beschrijving der kaarten, of in de titels [titelpagina’s] nergens beelden bij schildere, die ergernis zouden kunnen geven’ (Donner e.a. 1987, 23). Dit besluit bepaalde ook de contracten die rond het drukken van de Statenvertaling opgesteld werden tussen de vertalers van de Statenvertaling, Van Wouw en het Leidse stadsbestuur. Daarin werd vastgelegd dat de drukproeven ‘schone landcaerten, mitsgaders andere nootwendige figuren, die de voorseyde oversetters [vertalers] daer toe sullen ordineren’ mochten bevatten (*Archief van het algemeen en dagelijks bestuur 1574-1816*, Archief Leiden, inventarisnummer 3498).⁵

De formulering bood ruimte voor de ontwikkeling van een visuele strategie, maar ook weer niet al teveel. De geïllustreerde titelpagina van de eerste druk van de Statenvertaling zou later weerstand oproepen bij vertegenwoordigers van enkele particuliere synodes die kennelijk niet op de hoogte waren van of geconsulteerd waren over die titelpagina [zie afb. 3].

Op verzoek van die synodes verscheen in 1657 een gecorrigeerde versie van de Statenvertaling met een gezuiverde titelpagina waarop de tetractys

⁵ Contract tussen burgemeesters en vertalers van het Oude Testament over het drukken, uitgeven en verkopen van de nieuwe vertaling, 1635.

Afbeelding 3: Titelblad, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637.
 © Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, <http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

(driehoek die de goddelijke Drie-eenheid symboliseert) en het tetragrammaton (de Hebreeuwse lettercombinatie יהוה die de naam van God weer-geeft) verwijderd waren (De Bruin & Broeyer 1993, 292 en 313-315). De Bruin en Broeyer veronderstelden dat het tetragrammaton het probleem vormde, maar uit aanvullend onderzoek bleek dat vooral de tetractys de synodes problematisch voorkwam. Door het verzet sneuvelde na 1657 beide symbolen, maar na verloop van tijd doken ze op sommige titelplaten toch weer op (Stronks 2010, 13).

Naast de geïllustreerde titelpagina bevat de eerste druk van de Statenbijbel nog andere, veel meer verscholen versieringen, zoals vignetten en initialen. Het opmerkelijkste is een serie versierde initialen met bijbelse scènes. Een voorbeeld van zo'n gehistorieerde initiaal is de 'I' met de schepping van Eva in het paradijs, die aan het begin van het boek Genesis staat [afb. 4].

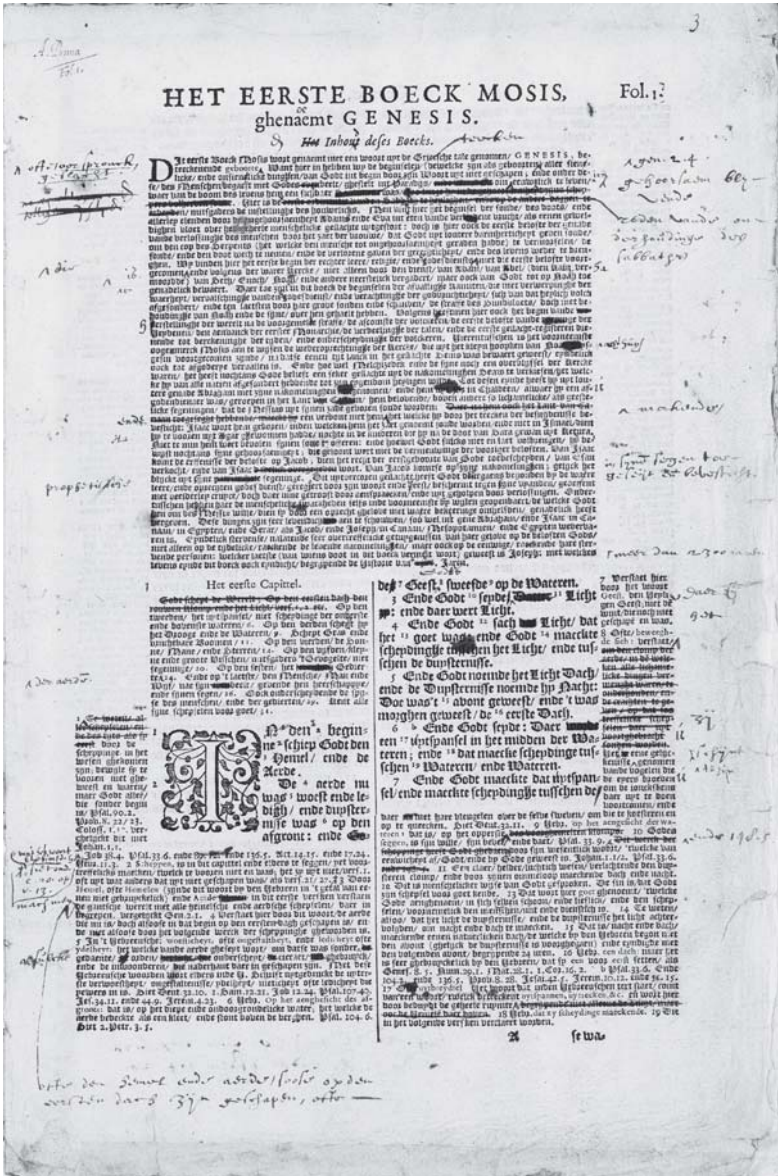
Afbeelding 4: I-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 1.
© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Peter van der Coelen was de eerste die in 1997 op die afbeeldingen attendeerde (Van der Coelen 1997, 36). Anders dan de titelpagina lokten ze inderijd geen protesten uit van de synodes, voor zover we dat uit de synodale akten kunnen afleiden.⁶ Els Stronks uitte in een reactie op Van der Coelen het vermoeden dat de initialen op een laat moment in het drukproces waren ingevoegd: in de gedrukte autografen van de Statenvertaling kwamen ze niet voor, en mogelijk bleven ze daarom lang onder de radar van de revisoren en konden ze zo uiteindelijk de eerste druk halen (Stronks 2015, 208). Eenmaal gedrukt bleken ze niet aanstootgevend maar ook niet trendsetzend: in veel latere drukken van de Statenvertaling zijn ze verdwenen (Stronks 2010, 12-13).

Uit de geredigeerde drukproeven van de Statenvertaling kunnen we afleiden hoe er in het productieproces van de Statenbijbel onderhandeld is over de initialen. Ze laten zien dat drukker Van Ravesteyn persoonlijk het initiatief nam om gehistorieerde initialen op te nemen in de Statenbijbel. Voordat hij in 1635 de eerste drukproeven maakte, circuleerden er al door de Leidse drukker Claes Jansz. van Dorp in 1633 en 1634 gedrukte conceptversies van de Statenvertaling die de revisoren gebruikten om vertalingen te corrigeren (*Archieven van de commissies op nationaal niveau voor 1816*, Archief Utrecht, inventarisnummer 136-140). Die bevatten wel geornamenteerde initialen,

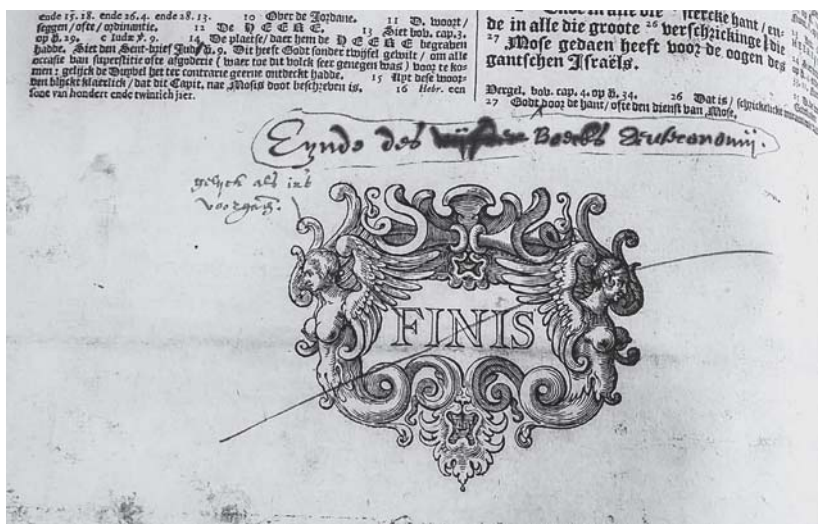
⁶ Niet van alle synodes zijn de akten bewaard, volgens opgave van kerkhistorica Jo Spaans.

maar hadden geen bijbelse scènes [afb. 5]. Gehistorieerde initialen duiken pas voor het eerst op in Van Ravesteyns drukproeven.

Afbeelding 5: Autografen Statenbijbel, eerste pagina Genesis. Leiden, C.J. van Dorp, 1634, fol. 1. © Het Utrechts Archief, Utrecht, inventarisnummer 136-140.

De aantekeningen in de drukproeven suggereren dat niet elke afbeelding evenzeer in de smaak viel. Aan het eind van de bijbelboeken is vaak een slotvignet afgedrukt met daarin de Latijnse term ‘Finis’, omgeven door twee ontblote vrouwentorso’s. Vanaf het bijbelboek Leviticus is daarbij in zwarte inkt een voorstel geschreven – waarschijnlijk door Willem Baudartius, van wie we weten dat hij zijn correcties in zwarte inkt optekende – om het vignet weg te halen en te vervangen door het tekstje ‘Eynde des Boecks...’. In een ander handschrift, in rode inkt (misschien van Van Ravesteyn zelf?) staat daar dan steeds de reactie bij dat het vignet gehandhaafd moet worden [afb. 6].⁷

Afbeelding 6: Drukproeven Statenbijbel. Aantekening van revisoren in de drukproeven.

Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1634/1635.

© Het Utrechts Archief, Utrecht, inventarisnummer 143-146.

Alleen aan het slot van het bijbelboek Jona wordt het vignet na zo'n opmerking weggehaald en vervangen door 'Eynde des Boecks Jona'. Mogelijk speelde hier mee dat Jona eindigt met een vraag, waardoor onduidelijk zou kunnen zijn voor de lezer dat het boek hier afgelopen was. Die helderheid lijkt in ieder geval een aandachtspunt te zijn geweest voor Van Ravesteyn. Bij sommige bijbelboeken was een ander slotvignet afgedrukt, met alleen bloemen. Omdat hierin het 'Finis' ontbrak, had Van Ravesteyn bij die bijbelboeken doorgaans wel een tekstje toegevoegd om aan te geven dat

⁷ Dit keert vaak terug, alleen bij de bijbelboeken Ruth en Jesaja blijven opmerkingen achterwege.

het betreffende bijbelboek eindigt. Alleen waar zo'n tekst ontbreekt, staat nog een opmerking in zwarte inkt.

Hoe dan ook, deze aantekeningen maken duidelijk dat de revisoren de drukproeven kritisch controleerden, maar dat Van Ravesteyn zich niet veel gelegen liet liggen aan hun opmerkingen wanneer hij de juiste keuze meende te hebben gemaakt. Elders nam hij hun correcties echter wel over. Bij verreweg de meeste gehistorieerde initialen ontbreken opmerkingen, maar de revisoren hebben alle typografische bijzonderheden wel degelijk nauwkeurig bestudeerd. Zo staat er een corrigerende opmerking bij de initiaal 'H' waar een 'I' moest staan [afb. 7]. Eén initiaal V met een afbeelding met Maria, Jozef en Jezus op de vlucht naar Egypte lijkt om diezelfde reden doorgesluisd: er moest een andere hoofdletter op die plek komen [vgl. afb. 7 met afb. 8]. In beide gevallen heeft Van Ravesteyn zijn fout in de definitieve uitgave hersteld en een initiaal met de juiste letter geplaatst.

Afb. 7

Afb. 8

Afbeelding 7: Drukproeven Statenbijbel, Aantekening van revisor bij onjuist gedrukte initiaal. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1634/1635. © Het Utrechts Archief, Utrecht, inventarisnummer 143-146.

Afbeelding 8: V-initiaal, drukproeven Statenbijbel. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1635/1636. © Het Utrechts Archief, Utrecht, inventarisnummer 143-146.

Toch kunnen we ons afvragen of het in het geval van de V-initiaal met Maria en Jozef niet nog iets anders speelde. Van Ravesteyn had deze initiaal namelijk wel op twee andere plaatsen kunnen gebruiken als beginletter van een bijbelboek. Hij zag daar echter van af en koos een sierinitiaal V zonder voorstelling. Waren er misschien dan toch inhoudelijke redenen waarom de gehistorieerde V-initiaal afviel? Aan het onderwerp zelf kan het niet hebben gelegen, want dat heeft een bijbelse grondslag (Mattheus 2:24-25). *De vlucht naar*

Egypte behoorde bovendien tot de populairste thema's in de beeldende kunst en was vanaf de vijftiende eeuw al honderden keren uitgebeeld in prenten en boekillustraties (Van der Coelen 2006, 75-79). De beknopte voorstelling van de V-initiaal, met Maria en het Kind op het ezeltje begeleid door Jozef, sluit op zich aan bij de iconografische traditie. Vergeleken met eerdere uitbeeldingen is de positie van Maria hier echter wel heel dominant. Zij bevindt zich precies in het midden van de compositie, omgeven door een enorme stralenkrans waardoor de kleine Jezus nog nauwelijks opvalt. Mogelijk kwam deze specifieke uitbeelding van het onderwerp daarom te 'katholiek' voor. Met behulp van de zoekmogelijkheden die ons ter beschikking staan, hebben we verschillende voorbeelden kunnen opsporen van initialen met een vergelijkbaar beeld. Het gaat in alle gevallen om boeken die wortelen in een katholieke traditie. We vinden een dergelijk initiaal bijvoorbeeld in een publicatie van de firma Plantin-Moretus,⁸ en in werk van Van Ravesteyns Amsterdamse collega Willem Jansz. Blaeu, die door het Amsterdamse stadsbestuur herhaaldelijk aangeklaagd werd om het drukken van katholieke boeken (Schmitz 1977, 355-356; Van Eeghen 1953, 51). De sterkste overeenkomst vertoont een initiaal gebruikt door de katholieke Amsterdamse drukker Pieter Jacobsz. Paets, met eenzelfde encensering en een vergelijkbare stralenkrans rond Maria [afb. 9].

Afbeelding 9: E-initiaal, in: *Catholijcke Epistelen ende Evangelien, met de ghebeden vanden gehelen vasten, ende de Passie ons liefs Heeren Jesu Christi in figuyre uytgebeelt.* Amsterdam, P.J. Paets, 1630.

© Universiteitsbibliotheek, Utrecht, THO: WRT 2-89.

Net als in het geval van Blaeu gaat het hier om een uitgave die onder een schuilnaam gepubliceerd werd in Amsterdam. Paets drukte dit werk in 1630 onder naam van Francoys Fabri uit Leuven (Dietz 2012, 50-62). Het betrof in feite een herdruk van een uitgave die in 1626 was gepubliceerd bij de Antwerpse drukker Hendrick Aertssens (*Epistelen en evangelien*, 1626),⁹ van

⁸ Zie de Torad database van het Museum Plantin-Moretus: Torad, MPM R 38.7 – 03.

⁹ Gebruikt exemplaar: UBU THO: WRT 9-126.

wie Paets wel vaker werk namaakte (Dietz 2012, 56-62). Het boek wortelde dus in een Zuid-Nederlandse katholieke traditie, en zo presenteerde Paets het ook door het gebruik van een fictieve drukkersnaam en -plaats.

De V-initiaal met de vlucht naar Egypte lijkt dus verbonden met een katholieke boektraditie en was op die manier ideologisch geconnoteerd. Mogelijk realiseerde Van Ravesteyn zich dat de uitbeeldingswijze niet bij iedereen in goede aarde zou kunnen vallen en besloot hij daarom een veilige weg te kiezen en de initiaal niet meer te gebruiken. Op basis van de autografen en drukproeven kunnen we in elk geval constateren dat hij de vignetten en initialen met bijbelscènes zorgvuldig en weloverwogen heeft uitgekozen. Ook blijkt dat de revisoren geen noemenswaardige bezwaren aantekenden, hoewel dergelijke versieringen in veel andere protestantse bijbels geproduceerd in de Republiek op dat moment niet voor lijken te komen. We kijken nu hoe Van Ravesteyns aanpak zich verhoudt tot conventies met betrekking tot het gebruik van initialen op de bredere vroegmoderne boekenmarkt.

Initialen als parateksten in de vroegmoderne boekdrukkunst en de Statenbijbel

Het was al sinds de vierde eeuw n. Chr. gebruikelijk om in manuscripten initialen te zetten en te versieren, maar na de uitvinding van de drukpers nam het ontwerpen van hele alfabetten voor corpora van drukkers een hoge vlucht. Aanvankelijk diende vooral de klassieke beeldtaal (met arabesken, bloemen, vazen, mythologische figuren cherubs en dieren) als bron van inspiratie (Bland 1998, 95). De kwaliteit van de initialen nam hand over hand toe, en werd in de loop van de zestiende eeuw specialistenwerk waar ook beroemde kunstenaars een aandeel in hadden. Hans Holbein tekende vanaf 1516 talrijke alfabetten voor Bazelse drukkers (Müller 1997, nrs. 133-159).

Naar de functie van deze groeiende praktijk is nog niet zoveel onderzoek gedaan, maar met behulp van onderzoek van de literatuurwetenschapper Peter Stallybrass kunnen we wel beredeneren met welk doel Van Ravesteyn naar het gebruik van initialen in de vroegmoderne boekindustrie keek. Volgens Stallybrass dienen initialen vaak eerder als interpunctie dan als afbeeldingen, als 'metapunctuation' (Stallybrass 2011, 209): ze brengen visuele structuur aan door de folio-grote bladzijden overzichtelijk in te delen op een manier waaraan lezers na de middeleeuwen gewend waren geraakt (Stallybrass 2011, 209-210; Heath & Wollach 2014, 5; Gutjahr 2001, 21). Dit alles werd, in Engelse maar ook Nederlandse context, steeds relevanter, omdat het aantal drukken dat in folioformaat werd uitgebracht vanaf de tweede helft van de zestiende

eeuw sterk toenam (Bland 1998, 121). In de Nederlanden hadden de grote kapitalen in het midden van de zestiende eeuw ook al hun intrede gedaan in het schrijfonderwijs (Croiset van Uchelen 2004). Ze waren mede om die reden vooral een visueel houvast geworden voor producenten en consumenten, en werden eerder gelezen als letters dan bekeken als afbeeldingen: ‘Judging from how rarely readers censored these decorative initials, one must presume that the semantic and grammatical functions of the letters usually trumped their visual and symbolic meanings’ (Stallybrass 2011, 207).

Omdat de decoratieve initialen vooral als structuurmarkers en aandachtstrekkers dienden, werd een sterke tekst-beeld-relatie veelal niet nagestreefd. Stallybrass bespreekt de pragmatische houding ten aanzien van initialen in het vroegmoderne boekenbedrijf. Vaak werd zoveel mogelijk geput uit de beschikbare voorraad, waarbij de grootte van een initiaal voor een goed eindresultaat belangrijker was dan wat er werd verbeeld. Bovendien zetten drukkers opmakers aan het werk die geen tijd namen om beeld en tekst zorgvuldig op elkaar af te stemmen: snel werk leverde meer geld op (Stallybrass 2011, 207). Daardoor komen zelfs in een prestigieuze uitgave als de *King James Bible*, zo laat Stallybrass zien, gehistorieerde initialen voor die niet of nauwelijks een relatie met de afgedrukte tekst hebben. Barker, in zijn functie als ‘King’s printer’, hergebruikte deels initialen, en op enkele initialen staan zelfs mythologische figuren zoals de god Neptunus (Stallybrass 2011, 209). Die conclusie wordt onderschreven door Gutjahrs constatering dat klassieke, mythologische scènes ongeveer drie keer zoveel voorkwamen als bijbelse (Gutjahr 2001, 21 en 23). Vaak werden letters eerder uitgezocht op grootte dan op inhoud, met als doel een maximaal visueel effect te sorteren. Zo zijn verschillende (onlogische) tekst-beeld-relaties overgenomen uit bestaande bijbels als die aantrekkelijk of herkenbaar waren. In dat soort gevallen is sprake van ‘the reproduction of an earlier visual effect’ in plaats van een overdracht van religieuze betekenis (Stallybrass 2011, 208).

Decoratieve initialen konden dus structurerende *eye catchers* zijn, vaak niet of nauwelijks inhoudelijk gerelateerd aan de tekst, maar wel gericht op visuele effecten die het interpretatieproces van de lezer stuurden. Ook de initialen in de Statenbijbel lijken op de eerste plaats te hebben gefunctioneerd als structurerende elementen – wat zeker belangrijk was gezien het beoogde gebruik van de Statenvertaling als kanselbijbel. De folio was opgedeeld in bijbelboeken, die de lezer eenvoudig van elkaar kon onderscheiden doordat de titel in een groter lettertype was afgedrukt en initialen volgens een vast patroon werden ingezet. Ieder boek startte met een inhoudsbeschrijving, die voorafgegaan werd door een geornamenteerde initiaal. Het eigenlijke bijbelboek opende vervolgens met een grotere initiaal, meestal met een bijbelse voorstelling [afb. 10].

Van Ravesteyn gebruikte verschillende series op die verschillende plaatsen. Voor de inhoudsbeschrijvingen putte hij overwegend uit twee series met een vergelijkbare krullerige decoratie, maar met een verschillende rand (dubbele kaderlijnen versus geen omkadering). Opvallend is ook dat hij dezelfde letters vaak in verschillende varianten had en inzette. Veel inhoudsbeschrijvingen beginnen bijvoorbeeld met de letter D, waarbij Van Ravesteyn meestal gebruik maakte van de geornamenteerde D uit de twee genoemde series. Soms koos hij echter ook voor een D uit een weer andere serie geornamenteerde initialen, of zelfs voor een D zonder decoratie [zie afb. 11-14].

Afb. 11

Afb. 12

Afb. 13

Afb. 14

Afbeelding 11: D-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 47.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 12: D-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 62.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 13: D-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 34.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 14: D-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. *1v.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Bij de opening van de Bijbelboeken putte Van Ravesteyn zeker niet altijd uit de series gehistorieerde initialen. In totaal gebruikte hij twaalf verschillende gehistorieerde initialen (zie de overzichtstabel aan het eind van dit artikel), afkomstig uit twee verschillende series: een serie met een enkele omkadering (zoals de al getoonde 'I' bij Genesis) en een serie met dubbele kaderlijnen (zoals onderstaande 'A') [afb. 15 en 16]. Daarnaast gebruikte hij ook regelmatig een geornamenteerde initiaal, afkomstig uit liefst zeven verschillende series, die van elkaar afwijken in hun decoratiepatronen of randen.

Op het eerste oog krijgen we de indruk dat Van Ravesteyn zijn materiaal vrij willekeurig bij elkaar raapte en putte uit wat hij toevallig te pakken kon krijgen, zoals Stallybrass als gangbare praktijk aanwees. Maar de specifieke

Afb. 15

Afb. 16

Afbeelding 15: I-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 1.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 16: A-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. *2r.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

combinatie van geornamenteerde initiaal en gehistorieerde initiaal aan het begin van elk bijbelboek die hij had gekozen, hielp de lezer om het belang van het betreffende bijbelboek in te schatten en de samenhang tussen bijbelboeken te zien. Terwijl we bij de omvangrijke bijbelboeken over het algemeen de combinatie zien van een geornamenteerde initiaal en een gehistorieerde initiaal, hanteerde Van Ravesteyn bij de kleine profeten en de evangelisten een ander vast patroon: de inhoudsbeschrijvingen gaan daar vooraf door een letter zonder decoratie en het bijbelboek opent met een vrij kleine geornamenteerde initiaal.¹⁰ De ‘brievenboeken’ (bijbelboeken met brieven rondom Paulus en Johannes) waren ook als groep herkenbaar: Van Ravesteyn gebruikte hier een serie met tulpachtige bloemen die we niet elders in de Statenbijbel terug zien komen [afb. 17 en 18].

Dat Van Ravesteyn zich bewust was van patronen en series blijkt ook wel uit zijn ingrepen in de drukproeven. In de proef uit 1634 bevat het bijbelboek Micha een H die als gehistorieerde initiaal (uit weer een andere serie) de samenhang in de kleine-profeten-boeken doorbreekt [afb. 19]. Deze vervangt hij uiteindelijk door een geornamenteerde initiaal om de eenheid

¹⁰ Zie: Jeremia, Klaaglied, Joël, Misha, Amos, Nahum, Habakuk, Jona, Obadja, Zacharia, Johannes, Marcus, Lucas, waar steeds de inhoudsbeschrijving-serie wordt gebruikt. Met uitzondering van het boek Lucas gaat het dan om de initialen met de dubbele omkadering.

Afb. 17

Afb. 18

Afbeelding 17: P-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 115.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 18: I-initiaal, in: *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637, fol. 138.

© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem,
<http://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Afbeelding 19: H-initiaal, in:
 drukproeven Statenbijbel.
 Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1634/1635.
 © Het Utrechts Archief, Utrecht,
 inventarisnummer 143-146.

binnen de serie te bewaren. Dat de oude H-initiaal een enigszins versleten indruk maakt en van mindere kwaliteit was, kan eveneens van invloed zijn geweest op het feit dat hij de eerste druk niet haalde.

Structurerende patronen waren voor Van Ravesteyn belangrijk – belangrijker nog dan sterke tekst-beeld-relaties. Over het algemeen is de relatie tussen tekst en beeld in de Statenbijbel inhoudelijk niet betekenisvol, maar bestaat er wel een link tussen de letter en de voorstelling. Tien van de twaalf gehistorieerde initialen die Van Ravesteyn gebruikte, refereren aan een persoon wiens

naam begint met de betreffende letter: de N verbeeldt Noach, de M Mozes, de D David, de P Paulus en de H Esther ('Hesther'). Soms staan de initialen ook daadwerkelijk aan het begin van het bijbelboek waarbij ze inhoudelijk passen. Zo opent Esther met de genoemde H-initiaal en beginnen sommige brieven van Paulus met de P-initiaal waarop Paulus is voorgesteld. Maar diezelfde initialen duiken tevens op in bijbelboeken waar ze geen inhoudelijk verband mee hebben.

Toch lijkt Van Ravesteyn zich wel degelijk bewust te zijn geweest van de visuele effecten die bepaalde voorstellingen met zich mee konden brengen. Dit valt althans af te leiden uit de gevallen waarin hij de keuze had uit verschillende opties: van zowel de D als de A bezat hij twee verschillende gehistorieerde initialen. Het zal geen toeval zijn dat de drukker in de vooraan in de Statenbijbel opgenomen 'prefatie' van de Staten-Generaal de Avondmaalvoorstelling gebruikte, want hij associeerde de 'Hoogmogende Heren' wellicht liever met het samenzijn van de apostelen dan met Abrahams offer, de voorstelling op de andere initiaal. En terwijl de D-initiaal waarop David harp speelt – een bekend beeld voor de lezers – veel bijbelboeken opende, reserveerde Van Ravesteyn de D met de zalving van David voor het bijbelboek Samuel I waarin aan het begin het verhaal van Davids zalving wordt verteld. Daarnaast werd de zalving alleen gebruikt aan het begin van het Oude Testament (Exodus, direct na Genesis) en het einde van het Nieuwe (Openbaring van Johannes): het maakt de cirkel rond. In de laatste drukproef stond diezelfde initiaal ook nog bij het begin van Salomo's Spreuken, maar in de uiteindelijke eerste druk is hij vervangen. Werd zo dat patroon nog beter tot stand gebracht?

De autografen en drukproeven laten zien dat Van Ravesteyn gedurende het productieproces regelmatig aanpassingen maakte in zijn keuze voor bepaalde initialen, mogelijk deels met het doel het beeldprogramma passender te maken voor de opdrachtgever en de uiteindelijke doelgroep van de Statenvertaling. In de eerste druk van de Statenbijbel van 1637 staan niet dezelfde initialen als in de drukproeven uit 1635, omdat Van Ravesteyn daarna nog ingrepen heeft gedaan, die hem zoals eerder betoogd niet uitdrukkelijk door de revisoren ingegeven waren. Zo werd in het bijbelboek Micha de afwijkende initiaal geschrapt met daarop Christus' doop in de Jordaan en de Geest die als een duif op Hem neerdaalt vanuit de hemel. De drukker besloot bovendien om de V-initiaal met de vlucht naar Egypte [zie afb. 8] niet te plaatsen bij de boeken Numeri en 2 Samuel, al had hij dat kunnen doen omdat de tekst daar begint met een 'v'. Van Ravesteyn zal dergelijke aanpassingen weloverwogen hebben doorgevoerd. De verdwenen initialen bevatten immers motieven die problematisch konden zijn voor

Noord-Nederlandse protestanten, zoals al uit eerder onderzoek bleek (Stronks 2011, 69-79).

Op dergelijke praktijken heeft ook Stallybrass al gewezen. Hoewel initialen in zijn opvatting eerder als opvallende letters werden benaderd dan als afbeeldingen, laat hij eveneens zien dat er in de drukgeschiedenis van Engelse bijbels momenten zijn geweest waarop de inhoud van gehistorieerde initialen wel degelijk in het oog sprong van lezers. In de *Bishops' Bible* van 1574 – de tijd waarin de reformatorische discussies over beelden hoog opliepen – is in enkele bijbelboeken een versierde 'I' gebruikt waarop Johannes naar een afbeelding van Christus kijkt. Bij het hergebruiken van deze letter moet het de drukker opgevallen zijn wat er precies bij die 'I' afgebeeld stond, waarna hij de Christusfiguur uit de initiaal liet wegsnijden. Niet toevallig, zo betoogt Stallybrass, gebeurde dat toen hij de 'I' wilde gebruiken voor het bijbelboek Jesaja, dat aangekondigd staat met: 'A prophesie of the commyng of Christ, and destruction of idolatrie' (Stallybrass 2011, 205-208). Op een plaats in de bijbeltekst waar de aanbidding van beelden gethematiseerd werd, kon een afbeelding met een Christusfiguur nauwelijks passend worden gevonden, zeker niet in een periode waarin 'visual representations of the godhead were increasingly interpreted as a sign of Catholic idolatry' (Stallybrass 2011, 210).

Alles bij elkaar zien we in het initialengebruik in de Statenbijbel dus allerlei functies en patronen terug die Stallybrass in bredere zin signaleerde: de initialen hebben allereerst een structurerende en organiserende rol, zij dragen bij aan het prestige van de Bijbel en bepaalde bijbelboeken in het bijzonder, en helpen de lezer grip te krijgen op de samenhang tussen bepaalde delen van de Bijbel. Daar waar initialen niet alleen als letter functioneerden maar ook als beeld, werden ideologische gevoeligheden vermeden.

Van Ravesteyns initiaalgebruik in (inter)nationaal perspectief

Waar haalde Van Ravesteyn de initialen vandaan voor een uitgave die in de context van de Noord-Nederlandse bijbeltraditie zo opvallend was? Op basis van een analyse van zijn fonds kunnen we vaststellen dat hij weliswaar eerder in zijn carrière al fraaie initialen gebruikte, maar daaronder bevonden zich nauwelijks religieus geïnspireerde voorbeelden. De in de inleiding vermelde 'D' in de *Friesche luthof* van 1621 [afb. 1] is een uitzondering, samen met een initiaal I met een voorstelling van Adam en Eva in verschillende uitvoeringen [afb. 20 en 21].

Met deze laatste initiaal opent ook een uitgave van de zogenaamde *Deux-aes* bijbel in klein duodecimo-formaat die Van Ravesteyn in 1630 had gedrukt.

Afb. 20

Afb. 21

Afbeelding 20: I-initiaal, in: Erasmus, *Colloquia of t'samen-spraken (...)*. Amsterdam, P.A. van Ravesteyn, 1622, fol. *4v.

© Google books, https://books.google.nl/books?vid=KBNL:UBA000119002&credir_ex=y.

Afbeelding 21: I-initiaal, in: *Tranen Jesu Christi, gestort over den ondergang Hierusaems (...)*. Amsterdam, P.A. van Ravesteyn voor D. P. Pers, 1625, fol. A1r.

© Universiteitsbibliotheek UvA, Amsterdam, OTM: OG 63-4165 (3).

De gehistorieerde initialen uit de eerste uitgave van de Statenvertaling had hij nog niet eerder gebruikt, maar dat hoeft op zich nog niet te betekenen dat ze allemaal door hemzelf en speciaal voor deze gelegenheid gemaakt waren. Het feit dat Van Ravesteyn zoveel verschillende series gebruikte, zou erop kunnen wijzen dat hij bestaande initialen leende of kocht van collega's, maar aanwijzingen dat ze elders eerder werden gebruikt, ontbreken.

Twee van de twaalf gehistorieerde initialen dragen het monogram 'AF', dat vermoedelijk verwijst naar de kunstenaar van wie het ontwerp stamt of naar degene die het houtblok heeft gesneden. Het monogram kon nog niet worden geïdentificeerd, maar we kunnen wel aannemen dat de gehistorieerde initialen specifiek voor een Nederlandstalige uitgave gemaakt zijn. Sommige letters verwijzen namelijk naar Nederlandse woorden, zoals de 'I' van 'In den beginne...' en de 'A' van 'Avondmaal', en hebben bij die woorden passende beelden (openingsscène Genesis en Laatste Avondmaal). Hoewel Van Ravesteyns initialen niet elders zijn aangetroffen en daarom nieuw lijken, waren de composities niet bijster origineel. De voorstellingen op de initialen blijken vaak letterlijk gekopieerd naar eerdere voorbeelden, met name naar de oudtestamentische prentreeksen van Hans Holbein de Jonge en Antonio Tempesta.¹¹ De reeks van Holbein werd voor het eerst opgenomen in een te Lyon gepubliceerde Vulgaat uit 1538 en vervolgens vele

¹¹ De herkomst van de composities van de initialen van de Statenbijbel werd getraceerd door Van der Coelen in zijn lezing op het congres *Crosscurrents in Illustrated Religious Texts, 1550-1800*, Utrecht 2012: 'No Scandalous Images? The Illustration of the Dutch States Bible'. Een artikel gebaseerd op deze lezing zal in een later stadium worden gepubliceerd en de herkomst van de illustraties in meer detail behandelen.

malen hergebruikt. Tempesta's etsen, gemaakt rond 1600 in Rome, zijn nooit gebruikt als illustraties van een bijbel maar werden wel gebundeld tot 'prentenbijbels' (Van der Coelen 1998, 59-79, 105).

Voor zover wij kunnen overzien, was het een nieuwe stap om deze composities te hergebruiken in gehistorieerde initialen. In het licht van de Noord-Nederlandse protestantse bijbeltraditie was die stap ook beslist opvallend, maar in prestigieuze bijbels uit andere landen waren decoratieve initialen gangbaarder. Al in de vijftiende eeuw werden in bijvoorbeeld Duitsland bijbels gedrukt met initialen met afbeeldingen van bijbelse scènes. Het *Septembertestament*, de eerste uitgave van Luthers vertaling van het Nieuwe Testament (Wittenberg, 1522), bevat bijvoorbeeld een aantal van zulke initialen. Latere drukken van de Duitse Lutherbijbel zijn vaak voorzien van tekstillustraties, gecombineerd met geornamenteerde initialen. Men zag daarbij dan af van gehistorieerde initialen. Hetzelfde geldt voor de in Nederland gedrukte bijbels uit de eerste helft van de zestiende eeuw, zoals de *Liesveltbijbel* (1526) en de *Vorstermanbijbel* (1528) waar we eveneens de combinatie van tekstillustraties en geornamenteerde initialen vinden. In de gereformeerde uitgaven uit de tweede helft van de zestiende eeuw vervallen de tekstillustraties, maar blijven geornamenteerde initialen wel gehandhaafd (Rosier 1997, I, 3).

Opvallende initialen zijn te vinden in de meest prestigieuze, door staten en vorsten opgedragen of ondersteunde bijbeluitgaven. De Boheemse *Bible Kralická* (gedrukt tussen 1579-1593) bevat bijvoorbeeld grote en zeer verzorgde voorbeelden [afb. 22].

Hetzelfde geldt voor de Zweedse *Gustav Vasas Bibel* (1541). Deze laatste uitgave moet de uitgever van de *King James Bible*, King's printer Robert Barker, ertoe gezet hebben zoveel te investeren in ornamenten, initialen en

Afbeelding 22: I-Initiaal, in: *Kralice* bijbel. *Kralice* nad Oslavou, Z. Solinus, 1592-1593, fol. 417. © Museum Memorial of Kralice Bible, Kralice nad Oslavou, Tsjechië.

illustraties dat hij aan de productie van de bijbel uiteindelijk failliet ging. Hij eindigde door een clandestiene regeling die hij trof om een financieel drama af te wenden zelfs in de gevangenis, waar hij ook zou sterven (Hamlin e.a. 2012). Tot het illustratiemateriaal van Barker behoorden ook enkele gehistorieerde initialen, maar op dat punt is de *King James Bible* niet echt bijzonder te noemen. Indien Van Ravesteyn voor het Statenvertalingproject de *King James Bible* inderdaad als model voor ogen heeft gehad dan heeft hij op dit punt zijn voorbeeld zeker overtroffen. Hij voegde immers niet alleen meer maar ook vaak fraaiere initialen toe dan Barker gebruikt had.¹²

Van Ravesteyn liet zich mogelijk inspireren door bijbels met decoratieve initialen in het buitenland, maar directe gelijkenissen troffen we niet aan. Dichtbij huis zijn er meer directe verbanden te vinden. De uiteindelijk vervallen V-initiaal met de *Vlucht naar Egypte* is, zoals we al zagen, mogelijk geïnspireerd door een oudere initiaal uit een uitgave van Pieter Jacobsz Paets. Dat Van Ravesteyn het werk van de katholieke drukker kende, is allerminst onvoorstelbaar. Voordat Paets over een eigen drukpers beschikte, werkte hij al regelmatig samen met Van Ravesteyn: in 1616 en 1617 publiceerden zij samen enkele boeken. Voor Paets was de samenwerking met protestant Van Ravesteyn vermoedelijk een manier om zich als beginnend katholiek drukker een positie te verwerven in de door protestanten gedomineerde boekensector (Dietz 2012, 50). Werd hij na eenmaal een eigen fonds te hebben opgebouwd op zijn beurt een inspiratiebron voor zijn voormalige steunpilaar? Definitieve antwoorden ontbreken en met de huidige stand van zaken in de ontsluiting van initialen kunnen we geen definitieve conclusies trekken, maar mogelijk heeft Van Ravesteyn, dankzij het voorbeeld van buitenlandse bijbelprojecten en geïnspireerd door concrete voorbeelden dichterbij huis, een met initialen en andere decoraties versierde bijbel op de markt kunnen brengen die duidelijk afweek van wat er in de protestantse Noord-Nederlandse bijbeltraditie op dat moment gebruikelijk was.

Van Ravesteyn als trendsetter in de Republiek

Daarmee is Van Ravesteyn een trendsetter geweest. Hoewel hij in 1637 officieel voor vijftien jaar het alleenrecht had gekregen op het drukken van

¹² Zo gebruikte Barker slechts enkele initialen met bijbelse scènes. Deze constatering is gebaseerd op onderzoek in alle exemplaren van de *King James Bible* gedrukt door Barker, zoals te vinden op de site van Early English Books Online (<http://eebo.chadwyck.com/home>).

de Statenvertaling, in samenwerking met Machteld van Wouw die het privilege op de uitgave had, lieten veel stadsbesturen in de praktijk roof- of piratendrukken toe. Dat gebeurde niet slechts oogluikend maar met open vizier want in die nadrukken is vaak zelfs een ‘consent’ van het stadsbestuur afgedrukt. En anders dan tot nu toe gedacht (Stronks 2012, 209), gebruikten tal van andere drukkers in hun edities van de Statenvertaling ook gehistorieerde initialen. Wij troffen ze aan in maar liefst 28 van de 30 uitgaven die in de periode 1637-1657 in folioformaat verschenen. Deze initialen lijken zo sterk op Van Ravesteyns originelen dat er geen misverstand over kan bestaan wat de inspiratiebron is geweest. Ook in deze uitgaven functioneren de initialen als structuurmarkers en helpen zij tevens het prestige van de Bijbel of bepaalde boeken kracht bij te zetten.

Drukkers varieerden op verschillende manieren op de gehistorieerde initialen van Van Ravesteyn. In de editie die in 1641 te Amsterdam werd gedrukt en uitgegeven door Jan Fredericksz. Stam, Evert Cloppenburgh en Otto Barentsz. Smient, werden Van Ravesteyns initialen getrouw gekopieerd. Een deel van de kopieën werd vervaardigd door een onbekende maker met het monogram ‘PC’. Hij heeft bijvoorbeeld Van Ravesteyns ‘I’ nageemaakt, waarbij hij zijn monogram toevoegde (links naast de kippen) maar het gezicht van de zon weglief [vgl. afb. 23 met afb. 4]. Bij het begin van het evangelie van Johannes wijken Stam, Cloppenburgh en Smient af van het voorbeeld van Van Ravesteyn. Dat lijkt geen willekeur maar een bewuste keuze, want hun I-initialiaal met de apostelen Petrus en Paulus [afb. 24] sluit inhoudelijk beter aan op het bijbelboek dan die van Van Ravesteyn met de schepping van Eva.¹³

Een Haarlemse roefdruk uit het jaar 1643, gedrukt door Hendrick van Marcken en Thomas Fonteyn, staat eveneens in Van Ravesteyns voetsporen, zij het dat er geheel afwijkende gehistorieerde initialen zijn gebruikt.¹⁴ Ze zijn wat kleiner van formaat en werden op sommige plaatsen aangekleed met een sierrand [afb. 25 en 26]. Een vergelijkbare truc werd twee jaar later toegepast in een bijbeluitgave van Pieter Loymans en Maerten de Bot uit Dordrecht, die in twee varianten verscheen.¹⁵

¹³ *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, J.F. Stam, E. Cloppenburgh en O.B. Smient, 1641. Gebruikt exemplaar: NBG 31 “1641”-Stat(Jaco).

¹⁴ *Biblia, dat is (...)*. Haarlem, T. Fonteyn, 1643. Gebruikt exemplaar: UBA 407 A 2/ OG 68-2.

¹⁵ *Biblia, dat is (...)*. Dordrecht, P. Loymans en M. de Bot, 1643. Gebruikt exemplaar: UBU MBZ 341 en UBU ODZ 2042. Volgens de STCN is deze bijbel vermoedelijk gedrukt door de Haarlemse drukker Thomas Fonteyn.

Afb. 23

Afbeelding 23: I-initial, in: *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, E. Cloppenburgh, 1641, fol. 1.
© Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, NBG 31.

Afb. 24

Afbeelding 24: I-initial, in: *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, E. Cloppenburgh, 1641, fol. 82.
© Universiteitsbibliotheek UvA, Amsterdam UBA 407 A 2/ OG 68-2.

Afb. 25

Afbeelding 25: I-initial, in: *Biblia, dat is (...)*. Haarlem, T. Fonteyn, 1643, fol. 1r.
© Universiteitsbibliotheek Utrecht, UBU ODZ 2042

Afb. 26

Afbeelding 26: A-initial, in: *Biblia, dat is (...)*. Haarlem, T. Fonteyn, 1643, fol. 2r.
© Universiteitsbibliotheek Utrecht, UBU ODZ 2042.

De Haarlemse en Dordtse roofdrukken van 1643 en 1645 bevatten betrekkelijk weinig gehistorieerde initialen. Bij maar liefst 39 bijbelboeken ontbreken ze. De Goudse roofdruk van Johannes en Pieter Rammazeyn uit 1647 bevat zelfs maar één gehistorieerde initiaal: een imitatie van Christoffel van Sichem

van de I-initiaal uit Van Ravesteyns editie van 1637.¹⁶ De initiaal staat alleen bij het boek Genesis en wordt verder niet gebruikt, terwijl daar wel gelegenheid voor zou zijn. In de Amsterdamse uitgave van de weduwe van Joost Broersz. uit 1656 is eveneens slechts een zeer beperkt aantal gehistorieerde initialen aan te treffen.¹⁷ Dergelijke spaarzaam geïllustreerde uitgaven staan tot op zekere hoogte eveneens in een door Van Ravesteyn ingezette traditie. Hij drukte in 1637 immers ook een Statenbijbel met verkorte kanttekeningen,¹⁸ waarin alle profeten, uitgezonderd Jesaja, Ezechiël en Obadja, een geornamenteerde initiaal kregen en in het Nieuwe Testament alleen bij de inleiding en bij de Handelingen een gehistorieerde initiaal werd opgenomen.¹⁹

Vanaf 1637 behoorden gehistorieerde initialen gedurende zo'n twintig jaar tot de standaarduitrusting van Statenbijbels op groot formaat, of ze nu door Van Ravesteyn zelf waren verzorgd of door anderen waren nagedrukt. Maar zoals Van Ravesteyn als drukker de motor was achter de bloei van gereformeerde bijbels met initialen, zo oefende hijzelf en na zijn overlijden in 1655 het door zijn weduwe geleide uitgevershuis vervolgens ook invloed uit op het verdwijnen van die traditie. In 1657 verscheen bij de weduwe Van Ravesteyn namelijk de zogenaamde 'Corrigeerbijbel': een gecorrigeerde versie van de Statenbijbel op folioformaat.²⁰ Deze uitgave was niet alleen bevrijd van (zet)fouten, maar werd ook gezuiverd van enkele beeldelementen. De driehoek en het tetragrammaton op de titelpagina verdwenen naar aanleiding van synodale uitspraken (Knuttel 1908-1916, 141). Dat ook de gehistorieerde initialen niet meer in deze uitgave voorkomen, lijkt het resultaat van een ontwikkeling die zich al eerder had ingezet. Zo waren in Van Ravesteyns Amsterdamse uitgave van 1654 de oorspronkelijke initialen geheel willekeurig gebruikt.²¹ Het boek Prediker had bijvoorbeeld een geornamenteerde D gekregen, terwijl de gehistorieerde initiaal met David en de harp nog wel voorhanden was en afgedrukt werd in het boek Exodus. Ook de P-initiaal met Paulus werd niet meer op alle vertrouwde plaatsen gebruikt.

¹⁶ *Biblia, dat is (...)*. Gouda, Rammazeyn, 1647. Gebruikt exemplaar: NBG 31 "1647"-Stat(Ramm). Naast deze initiaal gebruiken vader en zoon Rammazeyn geornamenteerde initialen.

¹⁷ *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, weduwe J. Broersz., 1656. Gebruikt exemplaar: NBG 31 "1656"-Stat(Broe):1.

¹⁸ *Biblia, dat is (...)*. Leiden, P.A. van Ravesteyn, 1637. Gebruikt exemplaar: NBG 31 "1637"-Stat(Rave-Verk) A.

¹⁹ Bij de profeet Obadja gebruikt Van Ravesteyn overigens de kleine H-initiaal die we kennen van de drukproeven (zie [afb. 19]).

²⁰ *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, wed. P.A. van Ravesteyn, 1657. Gebruikt exemplaar: UBU THO: ALV 19-514.

²¹ Gebruikte exemplaren: NBG 31 "1654"-Stat(Rave):1 en UBA 710 A 1.

Toen de nabestaanden van Van Ravesteyn afzagen van het opnemen van gehistorieerde initialen in hun uitgaven van de Statenbijbel, luidden zij tevens het einde in van een traditie die in 1637 was begonnen. Uit de periode na 1657 hebben we nog maar enkele Statenbijbels gevonden met gehistorieerde initialen. Eén daarvan werd in 1664 te Amsterdam gedrukt door Broer en Jan Appelaer voor Jan Jacobsz. Bouman en bevat naast vele geornamenteerde initialen een mix van gehistorieerde initialen uit de jaren 1637-1657.²² De overige uitgaven met gehistorieerde initialen werden in 1662 en 1665 gedrukt door Jacob Braat te Dordrecht in opdracht van de boekverkopers Helmich van Cappel (Gorinchem) en Jan Barentsz. Smient (Dordrecht).²³ Bijzonder is dat er twee verschillende titelbladen werden gebruikt: mét of zonder tetragrammaton. Blijkbaar voorzag men verschillende publieken, die wisselend oordeelden over de weergave van de Godsnaam. Zo mogelijk nog opmerkelijker zijn de gehistorieerde initialen in deze uitgaven: een geheel nieuwe serie van twaalf met uitsluitend voorstellingen bij het Nieuwe Testament. Na 1665 werden deze initialen niet meer gebruikt – een ontwikkeling die strookt met het algemene beeld dat aan het einde van de zeventiende eeuw de hoogtijdagen van de gehistorieerde initialen voorlopig voorbij waren en dat de traditie pas in de twintigste eeuw zou herleven (Stiebner & Urban 1985, 15). De teloorgang van de initialen ging gepaard met de opkomst van een nieuwe trend: losse bijbelprenten van groot formaat die in het eigen bijbelexemplaar konden worden bijgebonden (Van der Coelen 1998, 216-218).

Conclusie

Van Ravesteyn gebruikte de gehistorieerde initialen niet zozeer als echte afbeeldingen, maar eerder als structuurmarkers en als instrumenten om zijn boek prestige en uitstraling te geven. Zijn keuze lijkt vooral voort te komen uit de opvattingen die hij over het produceren van kwaliteitsboeken had, en was dus het resultaat van commerciële en niet zozeer ideologische of theologische afwegingen.

Ideologische gevoeligheden waren er zeker wel: de eerste druk van de Statenvertaling ademt een andere sfeer uit dan de zeer beeldarme protestantse

²² *Biblia, dat is (...)*. Amsterdam, Broer en Jan Appelaer voor Jan Jacobsz. Bouman. 1664. Gebruikt exemplaar: UBA XI.15038.

²³ *Biblia, dat is (...)*. Dordrecht/Gorinchem, J. Braat voor H. van Cappel en J.B. Smient, 1662. Vijf exemplaren met afwijkende titelpagina's in het Statenbijbelmuseum Leerdam (zonder signatuur). *Biblia, dat is (...)*. Dordrecht/Gorinchem, J. Braat voor H. van Cappel, 1665. Gebruikt exemplaar: NBNBG 31 "1665"-Stat(Capp).

religieuze literatuur zoals die op dat moment in de Republiek geproduceerd werd. Het verzet tegen de geïllustreerde titelpagina van de Statenvertaling laat zien hoe gevoelig dit alles lag, tenminste op het niveau van het gebruik van specifieke beeldmotieven. Van die gevoeligheid was Van Ravesteyn zich bewust: gedurende het drukproces lijkt hij een mogelijk te katholiek geconoteerd beeld vervangen te hebben door een neutraler alternatief. Zo ontwikkelde hij een omgang met initialen die toonaangevend was voor volgende (roof)drukken.

Dit alles krijgt betekenis tegen de achtergrond van het gegeven dat de Statenvertaling behalve een indrukwekkend boek ook een bolwerk van gereformeerde orthodoxie moest worden, een wapen om de mogelijke opmars van remonstranten te stuiten. Op 17 september 1637 werd een in paars fluweel gebonden exemplaar van de eerste druk van de Statenvertaling aan de Staten-Generaal aangeboden. Het was ook het uiterlijk van de uitgave dat indruk moest maken. Mogelijk zelfs op de internationale boekenmarkt, waar de Statenvertaling juist door die initialen een opvallende verschijning was.

Literatuur

ARCHIEF VAN HET ALGEMEEN EN DAGELIJKS BESTUUR 1574-1816

Archief van het algemeen en dagelijks bestuur 1574-1816, nr. 3497 (Erfgoed Leiden en Omstreken); inventarisnummer 3498.

BLAND 1998

M. Bland, 'The Appearance of the Text in Early Modern England', in: *Text*, 11, 1998, 91-154.

BORST e.a. 1988

H. Borst, C. van der Kogel, P. Koopman & P. Verkruijsse, 'Analytische bibliografie en literatuurgeschiedenis. Wonen in het Woord - Leven in de letter', in: *Literatuur*, 5, 1988, 332-341.

DE BRUIN & BROEYER 1993

C.C. de Bruin & F.M.G. Broeyer, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Haarlem/Brussel, 1993.

VAN DER COELEN 1997

P. van der Coelen, 'De Statenbijbel en de prentkunst: over een "liefhebber" en een "yvrigh kerkelijk man"', in: *Transparant. Orgaan van de vereniging van christen-historici*, 8, 1997, 30-36.

VAN DER COELEN 1998

P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*. Nijmegen, 1998.

VAN DER COELEN 2006

P. van der Coelen, *Rembrandts passie. Het Nieuwe Testament in de Nederlandse prentkunst van de zestiende en zeventiende eeuw*. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, 2006.

CROISSET VAN UCHELEN 2004

T. Croiset van Uchelen, 'In de Republiek verschenen kapitaal-voorletterboeken. Een eerste verkenning', in: J. Biemans, L. Kuitert & P. Verkruijsse (red.), *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 2004, 345-372.

DIETZ 2012

F.M. Dietz, *Literaire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*. Hilversum, 2012.

DIETZ e.a. 2014

F.M. Dietz e.a. (red.), *Illustrated Religious Texts in the North of Europe, 1500-1800*. Farnham, 2014.

DIJSTELBERGE 2007

P. Dijkstra, *De beer is los! Ursicula: een database van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw als instrument voor het identificeren van drukken*. Amsterdam, 2007.

DIJSTELBERGE 2011

P. Dijkstra, 'Over de oceaan en terug: een auteur op avontuur', in: J. Biemans e.a. (red.), *Papieren pracht uit de Amsterdamse Gouden Eeuw. Geschenken van het Dr. Th.J. Steenberghe Fonds*. Amsterdam, 2011, 144-151.

DONNER e.a. 1987

J.H. Donner e.a., *Acta of Handelingen der Nationale Synode te Dordrecht, ten jare 1618-1619*. Houten, 1987.

VAN EEGHEN 1953

I.H. van Eeghen, 'De *acta sanctorum* en het drukken van katholieke boeken te Antwerpen en Amsterdam in de 17de eeuw', in: *De Gulden Passer*, 3, 1953, 49-59.

EPISTELN EN EVANGELIEN 1626

Epistelen en evangeliën (...). Antwerpen: H. Aertssens, 1626. Gebruikt exemplaar: UBU THO WRT 9-126.

EXALTO 2011

J. Exalto, 'Niets kan haar glans verdoven. Het verzet tegen herziening van de Statenbijbel', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 14, 2011, 94-103.

DE LA FONTAINE VERWEY 1976

H. de la Fontaine Verwey, 'De Nederlandse drukkers en de bijbel', in: *id.*, *Uit de wereld van het boek*, II. Amsterdam, 1976, 77-102.

FRANÇOIS 2008

W. François, 'Het voorwoord bij de "Leuvense bijbel" van Nicolaus van Winghe (1548). Over Schrift, Traditie en volkstalige Bijbelbeleving', in: *Ons Geestelijk Erf*, 79, 2008, 7-50.

GUTJAHR 2001

P.C. Gutjahr, 'The Letter(s) of the Law: Four Centuries of Typography in the King James Bible', in: P. Gutjahr & M. Benton (red.), *Illuminating Letters: Typography and Literary Interpretation*. Amherst, 2001, 17-44.

GUTJAHR & BENTON 2001

P. Gutjahr & M. Benton, 'Reading the Invisible', in: P. Gutjahr & M. Benton (red.), *Illuminating Letters: Typography and Literary Interpretation*. Amherst, 2001, 1-16.

- HAMLIN e.a. 2012
H. Hamlin, J. Maltby & H. Moore, 'The 1611 King James Bible and its Cultural Politics', in: H. Moore & J. Reid (red.), *Manifold Greatness. The Making of the King James Bible*. Oxford, 2012, 117-138.
- HEATH & WOLLACH 2014
S.B. Heath & R. Wollach, 'History, Vision for learning: Theory, and Adformation', in: J. Flood, S. Brice Heath, D. Lapp, *Handbook of Research on Teaching Literacy Through the Communicative and Visual Arts*. Londen, 2014, 3-11.
- DEN HOLLANDER 2003
A. den Hollander, 'Forbidden Bibles. Paratext and the Index Librorum Prohibitorum. Why Dutch Bibles were placed on the 1546-Louvain Index', in: A. den Hollander, U. Schmid & W. Smelik, *Paratext and megatext as channels of Jewish and Christian traditions. The textual markers of contextualization*. Leiden, 2003, 152-175.
- DEN HOLLANDER e.a. 2003
A. den Hollander, U. Schmid & W. Smelik, *Paratext and megatext as channels of Jewish and Christian traditions. The textual markers of contextualization*. Leiden, 2003.
- JONCKHEERE 2016
K. Jonckheere, 'The Power of Iconic Memory: Iconoclasm as a Mental Marker', in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 131, 1, 2016, 141-154.
- McKENZIE 2002
D.F. McKenzie, 'Typography and Meaning: The Case of William Congreve', in: P.D.M. McDonald & M.F. Suarez (red.), *Making Meaning: 'Printers of the Mind' and Other Essays*. Amherst, 2002, 198-236.
- KNUTTTEL 1908-1916
W.P.C. Knuttel, *Acta der Particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*. Den Haag, 1908-1916.
- MACLEAN 2012
I. Maclean, *Scholarship, Commerce, Religion. The Learned Book on the Age of Confessions, 1560-1630*. Cambridge, 2012.
- VAN MIERT 2015
D. van Miert, 'De Statenvertaling', in: P. Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 2015, 406-444.
- MÜLLER 1997
C. Müller, *Hans Holbein d.J. Die Druckgraphik im Kupferstichkabinett Basel*. Basel, 1997.
- NAUTA 1937
D. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', in: *De Statenvertaling 1637 - 1937*. Haarlem, 1937, 1-50.
- PETTEGREE 2015
A. Pettegree, *Brand Luther. How an Unheralded Monk Turned His Small Town into a Center of Publishing, Made Himself the Most Famous Man in Europe – and Started the Protestant Reformation*. New York, 2015.
- ROSIER 1997
B.A. Rosier, *The Bible in Print. Netherlandish Bible Illustration in the Sixteenth Century*. 2 vols. Leiden, 1997.

VAN ROSSEM 2014

S. van Rossem, *Het gevecht met de boeken. De uitgeversstrategieën van de familie Verdussen*. Antwerpen, 2014.

SCHMITZ 1977

W. Schmitz, 'Der Kölner Buchdruck und seine Beziehungen nach Amsterdam am Beispiel des Cornelius von Egmond und der Blaeu. Ein Beitrag auch zur Druckeridentifizierung für das 17. Jahrhundert', in: *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten*, 24, 1977, 341-371.

SELLESLACH 2011

K. Selleslach, 'Het ornamentenrepertorium Torad aan het werk. Enkele aanvullingen bij en correcties op het uitgeversfonds van Christoffel Plantijn', in: *Jaarboek voor de Nederlandse boekgeschiedenis*, 18, 2011, 133-228.

VAN DER SIJS 2005

N. van der Sijs, 'De invloed van de Statenvertaling op de vorming van de Nederlandse standaardtaal', in: N. van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands*. Den Haag, 2005, 39-58.

SMITH & WILSON 2011

H. Smith & L. Wilson (eds.), *Renaissance Paratexts*. Cambridge, 2011.

STALLYBRASS 2011

P. Stallybrass, 'Afterword', in H. Smith & L. Wilson (red.), *Renaissance Paratexts*. Cambridge, 2011, 204-219.

STIEBNER & URBAN 1983

E.D. Stiebner & D. Urban, *Initialen + Bildbuchstaben. Initials + Decorative Alphabets*. München, 1983.

STRONKS 2008

E. Stronks, 'Rooms-katholieke iconografie in protestantse emblematiek. Zacharias Heyns *Emblemes chrestiennes et morales* uit 1625', in: J. Bos (ed.), *Drie eeuwen kennis en cultuur in 33 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Zwolle, 2008, 70-79.

STRONKS 2010

E. Stronks, 'Het beeld bij het Woord onder gereformeerde censuur', in: *Delineavit et sculpsit*, 34, 2010, 8-18.

STRONKS 2011

E. Stronks, *Negotiating Differences. Word, Image and Religion in the Dutch Republic*. Leiden, etc., 2011.

STRONKS 2015

E. Stronks, 'The Diffusion of Illustrated Religious Texts and Ideological Restraints', in: A. Lardinois, S. Levie, H. Hoeken & C. Lüthy (red.), *Texts, Transmissions, Receptions: Modern Approaches to Narratives*. Leiden, 2015, 194-220.

Bijlage – Tabel Initialen Van Ravesteyn (1637)

Initiaal	Thema	Woordt beschreven in	Komt voor bij
A (1)	Laatste Avondmaal (Christus met discipelen)	Mattheus 26, Marcus 14, Lukas 22	Voorwoord Staten-Generaal
A (2)	Abraham offert zijn zoon Izaäk	Genesis 22: 1-14	1 Kronieken
D (1)	Zalving David	1 Samuel 16: 1-13	Exodus, 1 Samuel, Openbaring
D (2)	David met harp	1 Samuel 16: 16, 23	Deuteronomium, 1 Koningen, Nehemia, Spreuken, Prediker, Jeremia
E	Elia en de raven bij de beek Krith	1 Koningen 17: 1-7	Leviticus, Richteren, 2 Koningen, 2 Kronieken
G	Gideon in gevecht met de Midianieten	Richteren 7: 2-8	Hebreeën
H	(H)Esther op bezoek op koning Ahsosveros (koning, troon)	Esther 5: 1-8	Jozua, Esther, Hooglied, Jesaja, Hosea, Inleiding Nieuwe Testament, Mattheus, Markus, Handelingen, 1 Johannes
M	Mozes bij de brandende braambos	Exodus 3: 1-12	Inleiding profeten
N	Noach bij de ark	Genesis 7	Lukas
P	Paulus' bekering op de weg naar Damascus	Handelingen 9: 1-6	Romeinen, 1 Korinthe, 2 Korinthe, Galaten, Efeze, 1 Thessalonicenzen, Titus, 1 Petrus
S	Simson verslaat een leeuw	Richteren 14: 6	2 Petrus